

“QUTADG‘U BILIG” DAGI XALQ MAQOLLARINING TURK VA O‘ZBEK TILLARIDAGI FONETIK TRANSFORMATSIYASI

Sobirov G‘ulomjon ¹

¹ Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

MAQOLA MA'LUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 25.11.2024

Revised: 26.11.2024

Accepted: 27.11.2024

KALIT SO‘ZLAR:

Til, doston, maqol, ona,
fonetika, fonetik
transformatsiya, qavm-
qarindosh, do‘stlik, obraz,
uy, avlod, ajdod, xarakter.

Ushbu ilmiy maqola “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan maqollarning turk va o‘zbek tillaridagi fonetik transformasi o‘rganilgan. Asardagi maqollar ko‘pincha axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlarni ta’kidlaydi. Masalan, adolat, sabr-toqat, rahm-shafqat kabi tushunchalar keng o‘rin egallagan. Ular hayot, ma’naviyat, bilim va insonning o‘z-o‘zini anglashiga oid chuqur fikrlarni o‘z ichiga oladi.

KIRISH. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari turkiy xalqlar adabiyoti tarixida yaratilgan benazir dostonlardan biridir. XI asrda yaratilgan bu asarning badiiy qimmati shu darajada balandki, uni o‘lchaydigan mezonlarning o‘zi yaratilgan emas. Deyarli o‘n asrdan buyon avlodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan, shu jarayonda o‘z obro‘ va e’tiborini zarracha bo‘lsin kamaytirmay saqlab kelayotgan bu asarning siru sinoatini ochib berish, undagi badiiylik tamoyillarini, bu tamoyillarga xos bo‘lgan asosiy belgilarni ko‘rsatish faqat XI asr adabiyoti uchungina emas, balki adabiyotimiz taraqqiyotining keyingi bosqichlari uchun ham alohida nazariy qimmatga ega.

Qolaversa, adibning, ijodkorning hayot realliklaridan ta’sirlanishi va undan o‘z ijodiy faoliyati davomida foydalanish tamoyillarini aniqlash, ijodiy jarayon, uning psixologiyasi, bu jarayonga xos bo‘lgan asosiy qonuniyatlarning topilishiga ham imkon beradi. Yusuf Xos Hojib yaratgan asar shu qadar ulkan adabiy mo‘jizaki, unga xos bo‘lgan asosiy qonuniyatlar, fazilat va xususiyatlarning inkishof etilishi, ko‘plab adabiy hodisalarning aniqroq va yorqinroq tushunilishi, anglanishi va izohlanishiga ham keng imkonlar yaratadi.

Maqollarning aniq ko'lamini belgilangan. Tadqiqot jarayonida xalq orasida qo'llanib kelayotgan ayrim maqollarning qadimiy va ta'bir joiz bo'lsa, asl variantlari tiklandi. Yusuf Xos Hojibning tajribasi misolida yozma adabiyotda folklordan, ayniqsa, xalq maqollaridan foydalanishning yo'l va usullari, bu yo'l va usullarning nihoyatda xilma-xil shakl va ko'rinishlarga egaligi ko'rsatib berildi.

Tadqiqot natijalaridan nihoyatda keng va xilma-xil sohalarda foydalanish mumkin. Xususan, adabiyot tarixi, folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda, shu sohalarga oid darslik va qo'llanmalar yaratishda, ta'limning turli bosqichlari uchun dastur, darslik va o'quv qo'llanmalari yaratishda asqotishiga shubha yo'q. Shuningdek, adabiyot tarixi, folklorshunoslik, adabiyot va folklor aloqalariga doir maxsus kurs, maxsus seminarlar o'qishda tadqiqot materiallaridan foydalanish mumkin bo'ladi.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada asarda berilgan maqollarning turk va o'zbek tillaridagi fonetik transformatsiyasi, leksik-semantik xususiyatlari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish vazifasi qo'yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Ma'lumki, "Qutadg'u bilig" qo'lyozmalari bizga ikki xil yozuvda etib kelgan. Jumladan, Namangan va Qohira nusxalari arab, Hirot nusxasi uyg'ur harflari bilan yozilgan. Mutaxassislar orasida ularning qaysi biri avval yozilgan, degan masalada fikrlar xilma-xilligi kuzatiladi. Fitrat bu masalaga aniqlik kiritib, arab yozuvidagi nusxalarning avval yaratilganligini isbotlab beradi. Buning dalili sifatida esa u Namangan nusxasining "suls" xati bilan yozilganini, bu xatning ancha qadimiy tarix bilan aloqadorligini dalil sifatida keltiradi. Keyinchalik Fitratning bu fikrini yana bir boshqa dalil arab harflariga tayanadigan she'riy san'at – kitobat vositasida Qayum Karimov ham quvvatlagan edi. U shunday yozadi:

"Qutadg'u bilig" ning asl nusxasi qaysi alifbe bilan yozilganligi haqidagi ikkinchi bahsli masala ham haligacha hal qilinmay kelmoqda. Ko'pgina olimlar, jumladan, S.E.Malov, dastavval, muallif o'z asarini arab yozuvi bilan yozgan deb taxmin qiladilar...Turk madaniyati tarixining eng asosiy yozma manbalaridan biri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi turkiy xalqlarning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko'rsatib bera oladigan xalq maqollarining qadimgi madaniyatning an'ana va urf-odatlarini tushuntirishda muhim vosita ekanligi isbotlanadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida kelgan maqollarning hozirgi turk va o‘zbek tillaridagi tarixiy takomili – fonetik, leksik, semantik, stilistik transformatsiyasi ochib beriladi.

Asarda keng ko‘lamli ijtimoiy, siyosiy va axloqiy masalalar ko‘tariladi. Asarning mazmuni ikki qarindosh - boy va kambag‘al o‘rtasidagi muloqot orqali ochib beriladi. Bu muloqotda turli xil hayotiy vaziyatlar, odamlarning tabiati va turmush tarziga oid masalalar muhokama qilinadi.

"Qutadg‘u bilig"dagi maqollar, o‘zbek xalqining donolik va tajribasini o‘zida mujassam etgan holda, o‘sha davr jamiyatining ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Bu maqollar, asarning mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi va o‘qiyotgan kishi o‘z hayotida duch keladigan muammolarga yechim topishda foydalanishi mumkin bo‘lgan qimmatli maslahatlarni taqdim etadi.

Asarning nazariy asoslari, shuningdek, o‘sha davr Sharq mamlakatlaridagi boshqaruv uslublari, ijtimoiy tuzilish va insoniy qadriyatlarni o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning yozish uslubi, uning falsafiy qarashlari va didaktik yondashuvlari, o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

"Qutadg‘u bilig"ning o‘rganilishi, nafaqat tarixiy va adabiy jihatdan, balki lingvistik, filologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Asar, o‘zbek tilining rivojlanish tarixini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi va uning matni, o‘zbek tilining qadimgi shakllarini o‘rganish uchun noyob materialdir.

Bugungi kunda adabiyot, tilshunoslik, madaniyat tarixi, ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarda ko‘plab qimmatli asarlar o‘rganilmoqda. Bu asarlar orasida turkiy tilining nodir namunalaridan biri bo‘lgan "Qutadg‘u bilig” alohida ajralib turadi. “Qutadg‘u bilig” O‘rta Osiyo turkiy adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanib, o‘rta turk tilining murakkab namunalaridan biri sifatida ko‘riladi. Bu asar Qoraxoniylar saltanati davrida yashagan donishmand shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan. “Qutadg‘u bilig” o‘zining adabiy qimmatini, axloqiy, madaniy-tarixiy ahamiyatiga ko‘ra turkiy adabiyotning nodir asarlaridan biri sanaladi.

Ushbu tadqiqotda biz “Qutadg‘u bilig”ni chuqurroq ko‘rib chiqamiz va asarning kelib chiqishi, mazmuni, tili va madaniy akslarini o‘rganamiz. Shuningdek, asar muallifi Yusuf Xos Hojibning hayoti, davrning ijtimoiy-siyosiy mazmuni bilan tanishamiz. “Qutadg‘u bilig” Markaziy Osiyoning boy tarixi va madaniyatini aks ettiruvchi ko‘zgu bo‘lib, ushbu maqola ushbu boy merosni chuqurroq anglash borasidagi sa‘y-harakatlarimizning bir qismidir.

Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” haqidagi akademik tadqiqotlar va bu asarning turk madaniyatiga ta’sirini ko‘rib chiqamiz. Asarning lisoniy nozikliklari, axloqiy ta’limotlari va adabiy qimmati ushbu maqolaning asosiy mavzularidan biri bo‘ladi. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Qutadg‘u bilig” nafaqat turk adabiyotining qimmatli asari, balki O‘rta Osiyoning boy merosining bir bo‘lagi bo‘lib, ushbu maqola ushbu merosni yanada chuqurroq anglashimizga hissa qo‘shadi.

Turkiyalik olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar asarni har tomonlama ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganishning keng miqyoslarini namoyish etdi. Ular «Qutadg‘u bilig» shunoslikning qamrovini adabiyotshunoslik va tilshunoslik doirasidan falsafa, axloq, tarix, siyosatshunoslik va davlatchilik tarixi, huquqshunoslik jabhalarigacha kengayishiga imkon yaratishdi.

Ilm ahliga yaxshi ma’lumki, “Qutadg‘u bilig”ning uch nusxasi mavjud: Qohira nusxasi, Namangan nusxasi, Vena nusxasi. Afsuski, har uchchala nusxa ham mukammal emas. Qo‘lyozmalarda hattotlarning sahv-xatolari ko‘p. Masalan, hattotlarning xatosi tufayli Namangan nusxasi 6,095 bayt, Qohira nusxasi 5,400 bayt, Vena nusxasi esa butunlay nomukammal bo‘lib kolgan. Ulug‘ bobokalonimizning o‘zi tartib bergai va o‘sha davrda ko‘chirilgan asarning asil nusxasi haligacha topilgani yo‘k. Buning ustiga “Qutadg‘u bilig” asari ustidagi tadqiqotlar behad kechikib, faqatgina yigirmanchi asrga kelib boshlandi. XI asrda shunday asar yozilgani haqidagi ilk xabar bizning matbuotimizda 1914 yili e’lon qilindi. Oradan o‘n yil o‘tgach, professor Abdurauf Fitrat dostonning Namangan nusxasini qo‘lga kiritdi va ma’lum izohlar bilan asardan parcha e’lon qildirdi. Oradan yigirma yil o‘tgach, bu xayrli ishga turk olimi Rishod Rahmatiy Orot qo‘l urdi. U «Qutadg‘u bilig»ning dunyoda mavjud uchchala nusxasini solishtirib, nomukammalliklar o‘rnini to‘ldirdi va 1947 yili dostonning nasriy bayonini chop ettirdi. Keyinchalik nisbatan mukammal nazmiy nusxasini tayyorlab, nashr qildirdi va uni hozirgi zamon usmonli turk tiliga tarjima qildi. Shuningdek asar mundarijasiga tartib berdi. Ma’lumki, bazgacha yetib kelgan barcha nusxala muvdarija yo‘k. Bundan tashqari Rishod Rahmatiy Orotning katta xizmatlaridan biri shundaki, u Yusuf Xos Hojibning yoshlikka achinib, keksalik haqida aytganlarini, zamonning buzuqligi va do‘stlarning jafosi to‘g‘risidagi fikrlarini, kitob egasi Yusuf Xos Hojibning o‘ziga nasihatini alohida qism qilib asarga kiritdi. Turk olimining bu benazir xizmati tufayli qo‘limizda hozir biz mutolaa qilayotgan nisbatan mukammal nusxa paydo bo‘ldi.

Maqollarning boshqa asarlar tarkibida qo‘llanish hodisasi amaliy jihatdan juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Biz dastlabki turkiy yozma manbalar O‘rxun-Enasoy obidalari

tarkibidayoq bir qator maqollar qoʻllanganini, shuning evazida ulardagi badiiy ta'sirchanlikning yanada kuchaytirilganini yaxshi bilamiz. Maqollarning badiiy asar tarkibida qoʻllanishini nazariy jihatdan umumlashirish esa nisbatan keyingi davrlarga oid.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» asarini oʻrganish tarixi ancha qadimgi davrlar bilan aloqador boʻlishiga qaramay, uning poetikasidagi oʻziga xosliklarni atroflicha va sinchiklab oʻrganish zarurati hali-hanuz kun tartibida turibdi.

Jahon turkiyshunoslari bu borada ancha katta muvaffaqiyatlarni qoʻlga kiritishdi. Bugun asarni oʻrganishga oid bir qator jiddiy maktablar yuzaga kelganligini qayd etish mumkin. Bular orasida Turkiya, Rossiya, Xitoy maktablari qoʻlga kiritgan yutuqlar ancha salmoqli ekanligi bilan ajralib turadi. Bu maktablar orasida oʻzbekistonlik olimlar tomonidan yaratilgan maktabning oʻziga xos oʻringa ega ekanligini mamnuniyat bilan qayd etish oʻrinlidir.

Ayniqsa, Q.Karimov, B. Toʻxliiev, Q. Sodiqovlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari jahon turkiyshunosligida oʻz salmogʻi bilan eʼtiroflarga sazovor boʻlgan.

Bevosita asarning poetik xususiyatlari, ayniqsa, asarda qoʻllangan maqollarning frazeologizmlarga munosabati masalasi endigina kun tartibiga qoʻyilmoqda. Bu boradagi ilmiy ishlarning amalga oshirilishi Yusuf Xos Hojib badiiy mahoratining yangi qirralarini ochib berishiga shubha yoʻq.

Foydalangan adabiyotlar:

1. AKSOY, Ömer Asım(1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, Ank..
2. ARSAL, S. Maksudi(1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul.
3. BAĞDATLI, Özlem(2007), *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- 4.BOLAY, Süleyman Hayri(1997), *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. BOZKAPLAN Şerif Ali (2007), Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, *Turkish Studies*, 2(4), 1110-1118.
6. DİLÂÇAR, Agop (1995), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara. (2003), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. DİLMAÇ, Bülent (2002), *İnsanca Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
8. EKER, Süer (2006), Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, *bilig*,38, 103-122.

9. ERSOYLU, Halil (1981) Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, 17-41.
10. EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İst.
11. KARA, Mehmet (1990) Bir Başka Açıdan Kutadgu, *Bilig*, 23-24;71-81
- 12.KİTTAY, Eva Feder (1987), *Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Oxford: Clarendon Press.
- 12.OCAK, G., GÜNDÜZ, M. (2006), Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Giriş Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 293-309.
13. OĞUZ, A.(2005), Öğretmen Eğitim Programlarında Metaphor Kullanma, Ed.: H. Kıran, XIV. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli, 582-588.
14. ÖZTÜRK Faruk (2005), Kutadgu Bilig’de Bitki Adları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(I), 201-208.
15. PALA, İskender (2007), *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- PİLANCI, Hülya(t.y.), *Çağdaş Eğitimde Halk Edebiyatının Kullanılması*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/2274/unite02.pdf

Internet saytlar:

1. www.wikipedia.org
2. <https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/>
3. <https://m.sabah.com.tr>
4. <https://lotusmagus.com>